

Булык Н.М. Греко-католическая богословская академия во Львове: археологические студии (1929–1939)

Рассмотрена деятельность в сфере археологии Греко-католической богословской академии во Львове, которая наряду с Львовским университетом, Научным обществом имени Шевченко и рядом музеев заняла важное место в развитии археологической науки в межвоенный период. И. Слепой и А. Шептицкий сразу после основания академии ввели в учебные программы библейскую, христианскую и церковную археологию. В скором времени этот список был дополнен курсом «Археология Украины». Свидетельством того, что археологии отводилось далеко не последнее место, было приглашение на работу Ярослава Пастернака. Ученый подготовил лекционные курсы по археологии Палестины, а затем приступил к разработке специального курса по украинской археологии специально для будущих священников. В 1932 г. свет увидела его «Краткая археология западно-украинских земель», которая была написана как учебник для студентов-богословов.

Отдельной страницей в деятельности Богословской академии была организация т. н. археологических экскурсий, во время которых студенты имели возможность участвовать в археологических раскопках под руководством Ярослава Пастернака. Таким образом они знакомились с памятниками археологии, чтобы в будущем сохранить от уничтожения наше наследие, принимали участие в формировании археологической коллекции музея, а руководство академии финансово поддерживало научные исследования на ряде археологических памятников.

Ключевые слова: библейская археология, Ярослав Пастернак, полевые исследования, Богословская академия во Львове.

Bulyk N.M. Lviv Greek-Catholic Theological Academy: archaeological studies (1929–1939)

Activities of the Lviv Greek-Catholic Theological Academy in the field of archeology, which, along with the Lviv University, Shevchenko Scientific Society and a number of museums, have taken an important place in the development of archaeological science during interwar period is analyzed in the article. I. Slipyj and A. Sheptytsky immediately after foundation of the Academy introduced biblical, Christian and church archeology into educational programs. In the nearest future, this list was complemented by the academic course «Archeology of Ukraine». An invitation of Yaroslav Pasternak to work was good indication of the fact that archeology was far from the last place in the Academy. The archaeologist has prepared lectures on the archeology of Palestine, and later began to develop special academic course dedicated to Ukrainian archeology, specifically for future priests. In 1932, «Brief Archeology of the Western Ukrainian lands» was published. It was written as a textbook for students-theologians.

Organization of so-called archaeological excursions, during which students were able to participate in archaeological excavations, led by Yaroslav Pasternak, was a specific page in activity of the Theological Academy. In this way, they had possibility to get an idea about sites, in order to protect our historical heritage in the future, to join the formation of archaeological collection of the museum, and the direction of the Academy financially supported scientific research on a number of archaeological sites.

Key words: Biblical archeology, Yaroslav Pasternak, field researches, Lviv Theological Academy.

18.02.2019 p.

УДК623.48:316.4.063.7(477.52)«1937/1938»

Л.І. Рожкова

**«СПРАВА» ШОСТКИНСЬКИХ
ЗБРОЯРІВ 1937–1938 рр.:
ЖЕРТВИ ТА ВИКОНАВЦІ**

Стаття присвячена політичним репресіям на оборонних підприємствах Шостки 1937–1938 рр. Досліджено особливості фабрикивання справи працівників заводів № 9 та № 53. Розкрито особливості механізму політичних репресій за доби «Великого терору» на прикладі промислових підприємств. Проаналізовано наслідки «справи» зброярів для самих репресованих, членів їхніх сімей, а також для виконавців – співробітників каральних органів.

Ключові слова: Шостка, політичні репресії, оборонні підприємства, «Великий терор», репресовані.

Від часу заснування і донині історія Шостки нерозривно пов'язана з розвитком підприємств оборонної галузі. 1771 р. було засновано Шостенський пороховий завод, що спеціалізувався на виробництві вибухових речовин. 1846 р. поблизу порохового заводу було засновано підприємство з виробництва капсулів. В подальшому капсульне підприємство стало одним з основних поставальників деталей для набоїв стрілецької зброї Російської імперії. У 1930-х роках значно зросло виробництво військової продукції, що було зумовлено переходом СРСР до наступальної воєнної доктрини. Тоді ж заводи отримали «зашифровані» назви: пороховий – «завод № 9», капсульний – завод «№ 53». 1928 р. у Шостці при сприянні французької фірми «Люмьєр» було засновано першу в СРСР фабрику з виробництва кіноплівки (з 1931 р. – Шосткинська фабрика кіноплівки). Масові репресії, що розгорнулися у 1937–1938 рр., торкнулися чи не кожної родини невеликого промислового міста (1939 р. населення Шостки складало приблизно 28 тис. осіб) [1, с. 7].

Зазначена проблема ще не була предметом узагальнюючого дослідження. Деякі дані щодо репресій на оборонних підприємствах міста можна знайти у працях місцевих краєзнавців [2]. Кілька нарисів, присвячених долям репресованих керівників промислових підприємств Сумщини, опублікувала старший науковий редактор редакційно-видавничої групи обласного тому «Реабілітовані історією. Сумська область» І. Федоренко, зокрема, і розвідку про репресованого 1937 р. директора заводу № 9 М. Нефьодова [3]. Нашою метою було дослідити механізм та особливості здійснення Великого терору 1937–1938 рр. на оборонних підприємствах Шостки, з'ясувати долі репресованих, а також соціальні і морально-психологічні наслідки репресій. При написанні роботи ми використовували розсекречені документи Галузевого державного архіву СБУ, компартійних та державних органів, а також опубліковані зібрання документів, зокрема, двохтомне видання «Великий терор в Україні. «Куркульська операція 1937–1938 рр.» [4]. Документи розкривають механізми творення партійними та каральними органами масового терору, у тому числі і на регіональному рівні.

Загальні відомості про масштаби репресій у Шосткинському районі містить I том науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Чернігівська область» (за адміністративно-територіальним поділом Шостка до 1939 р. входила до складу Чернігівської області) [5]. Науково-документальне видання «Книга пам'яті Сумської області. Забуттю не підлягає», підготовлене співробітниками Державного архіву Сумської області, містить анотований покажчик імен репресованих, серед яких – працівники шосткинських підприємств [6]. Ними використовувалися матеріали відкритого 2015 р. у Шостці Меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять». Частина експозиції музею присвячено процесам модернізації та політичним репресіям 1930-х рр. у Шосткинському районі. Тут представлені документи з архівів радянських спецслужб, фото та стислі довідки про репресованих [1].

Унікальним особовим документом, що характеризує атмосферу та технологію «Великого терору» на прикладі «справи» шосткинських хіміків, є видані 2017 р. спогади колишнього інженера-технолога заводу № 9 (завод «Зірка») Анатолія Приходька (1908–1990 рр.), репресованого 1937 р. і, після відбування покарання, повторно, 1949 р. [7]. Цінність спогадів А. Приходька полягає не лише в автобіографічній достовірності. Вони передають морально-психологічну атмосферу, що панувала на підприємстві та у місті в період масових репресій, не приховують негативних проявів людської поведінки в умовах постійного страху за своє майбутнє. Особисті спогади автора доповнені списком інженерно-технічних працівників заводу № 9, репресованих протягом 1937–1938 рр. Лише окремим особам з кількох десятків пощастило дожити до реабілітації. Багато хто помер у місцях заслання – промислових містах за Уралом, у Татарській РСР.

Починаючи з 1920-х рр. заводи, що входили до складу Наркомату оборонної промисловості, перебували у стані безперервних реконструкцій. На заводі № 9, де працювало близько 6440 працівників (250 інженерів, 274 техніки, понад 5900 робітників) [8, арк. 32], виготовляли різні види пороху та інших вибухових речовин. Завод № 53 виготовляв капсулі до кулеметів, а також капсулі-запалювачі до снарядів та авіабомб. Колектив підприємства складався з 1670 працівників (45 інженерів, 82 техніки, 1602 робітники) [8, арк. 32]. Специфічний характер виробництва, робота з вибуховими речовинами нерідко призводили до аварійних ситуацій, причину яких традиційно вбачали у саботажі, шкідництві, диверсіях «ворогів народу». Незважаючи на те, що 1930 р. у Шостці був створений хіміко-технологічний інститут, який готував інженерів для підприємств міста, на роботі заводів позначалася нестача кваліфікованих працівників, протягом 1930-х років на обох заводах змінилося декілька директорів. Так, на посаді директора заводу № 53 працювали І.Є. Мойсак (1928–1931), С.П. Нестеров (1933–1937), А.Ф. Береля (1937–1938), А.С. Дубовик (1938–1940) [2, с. 145]. Колек-

тив порохового заводу очолювали Шейко (1930–1931), Чупшев (1931–1932), Зільберборт (1933–1934), Нефьодов (1934–1936), Івченко (1937–1939), Іванов (1939–1940) [2, с. 52]. Підприємства перебували під ретельним спостереженням працівників радянських спецслужб, у місті перебував підрозділ військ НКВС.

Як відомо, найбільшою масовою операцією «Великого терору» стала операція за таємним наказом НКВС № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ М. Єжова [4, с. 72–73]. Згідно з наказом, репресіям підлягали «колишні активні учасники антирадянських збройних повстань». У документі зазначалося, що «частина перерахованих вище елементів, перейшовши з села до міста, проникла на підприємства промисловості, транспорт і на будівництво». Від чекістів вимагалось посилити «оперативний режим по польському, румунському, німецькому шпіонажу». У документах радянських каральних органів вживається специфічна лексика: «засуджений по першій категорії», що означає засудження до смертної кари. Засуджені «по другій категорії» відбували покарання у виправно-трудо-вих таборах. Як свідчать оприлюднені звіти обласних відділень НКВС, місцеві керівники намагалися перевищити виділені «ліміти». Зокрема, начальник Чернігівського обласного управління НКВС М. Корнев повідомляв наркома внутрішніх справ І. Леплевського про те, що станом на 10 вересня 1937 р. заарештовано 1119 осіб, з них 191 людину – розстріляно [4, с. 72–73]. Після виходу наказу № 00447 маховик репресій було запущено на повні оберти, захоплюючи різні суспільні верстви. Окрім основної соціальної групи, проти якої спрямовувалися репресії, селян, арештам були піддані також інші категорії. Окремо наголошувалося, що «однією з найбільш уражених контрреволюційними елементами галузей була хімічна промисловість» [4, с. 72–73].

«Технологічний» аспект фабрикування чекістами подібних справ був апробований на початку 1930-х рр. на справі так званої «Промпартії» (в УРСР – «Український інженерний центр»). Спершу виявляли «керівне ядро» з високопосадовців відповідної галузі, які нібито давали вказівки і координували діяльність місцевих осередків [9].

Формальним приводом до початку репресій стала перевірка роботи шосткинських заводів комісією фахівців Наркомату оборони та працівниками НКВС влітку 1937 р. Внаслідок перевірки з'явилася «Доповідна записка про результати оперативної діяльності» [8, арк. 37–53], складена начальником III відділу УНКВС по Чернігівській області і надіслана наркому внутрішніх справ УРСР І. Леплевському. У документі повідомлялося про розкриття у Шостці «правотроцькістських диверсійно-шпигунських організацій» у кількості 139 осіб.

Перша хвиля арештів у Шостці прокотилася влітку – на початку осені 1937 р. Було заарештовано директора заводу № 9 та ряд інженерно-технічних працівників.

Група, що, за версією чекістів, діяла на заводі № 9, отримала назву «навіжені» (в рос. оригіналі документа – «оголтелые») у складі 55 осіб [8, арк. 34]. Керував шосткинськими «навіженими» начальник порохового тресту (підрозділ Наркомату оборони) Дмитро Яковлевич Котт, а також інші посадовці (Ратайчак, Казиницький), під керівництвом яких організація здійснила низку шкідницьких актів, спрямованих на виведення з ладу діючих цехів, зрив капітального будівництва нових виробничих потужностей, постачання Червоної Армії бракованою військовою продукцією тощо. До диверсійних дій «навіжених» були віднесені усі аварійні ситуації, що траплялися на заводі, починаючи 1934 р., але найбільш тяжкі наслідки мали диверсії, вчинені саме в 1937 р.: отруєння робітників Могильовської фабрики штучного волокна шляхом постачання навмисно забрудненої цистерни, підпалення водопостачальної станції, вибух цеху амонітів... Повідомлялося, що організація ставила на меті повалення радянської влади контрреволюційними, правотроцькістськими елементами, практично здійснюючи це шляхом підризу обороноздатності країни і розраховуючи на поразку Радянського Союзу у майбутній війні. Приводом до звинувачень у зв'язках з «германською розвідкою» інженерів І. Жежеля, М.Д. Сеніна, Г.С. Гераська став факт перебування в 1933–1934 роках на заводі німецьких фахівців Медінга та Фрейліха, які начебто завербували вказаних працівників. І. Жежель одночасно очолював диверсійну групу на ТЕЦ заводу № 9 у складі 3 осіб, завданням якої було виведення з ладу цього промислового об'єкта у період війни, що мало на меті зупинку роботи обох оборонних заводів і фабрики кіноплівки.

Внаслідок «шкідницької діяльності» групи суттєво знизилась показники випуску продукції, зокрема, і військового призначення, а також зменшилась кількість інженерно-технічних працівників (нестача ІТР становила 85 осіб).

Чекістами було встановлено, що диверсійно-шпигунська організація на заводі № 9 була створена 1933 р. колишнім директором Т.І. Зільбербортом (помер 1934 р.), і очолена в подальшому директором М.Г. Нефьодовим, який став одним з головних обвинувачених. Про М.В. Нефьодова відомо, що народився він 1897 р. у Московській області, з малих літ працював на невеликих підприємствах [3, с. 1]. Після Жовтневого перевороту 1917 р. долучився до революційного руху, вступив до лав комуністичної партії. Згодом як доброволець Червоної Армії перебував на Південному фронті, був комісаром дивізіону 4-го Московського революційного полку. У зв'язку з пораненням, за станом здоров'я демобілізований і направлений до Москви на роботу у народний комісаріат праці. Певний час працював у Кримському революційному комітеті начальником обліку і розподілу робочої сили, завідувачем відділу праці. 1921 р. обраний секретарем Московської губернської Ради профспілок. Брав участь у роботі VIII з'їзду профспілок, в ході якого виступив проти включення до складу

ВЦРПС Л.М. Кагановича, за що був звільнений з посади. В подальшому навчався у Промакадемії ім. Сталіна, по закінченні якої був призначений на посаду директора Могильовської фабрики штучного волокна, а 1936 р. очолив шосткинський завод № 9. На думку автора нарису про М. Нефьодова, І. Федоренко, виступ проти Л. Кагановича десятирічної давності обернувся для директора трагедією в 1937 р. 8 липня він був заарештований та відправлений до Чернігова. Одразу після арешту він заперечував усі звинувачення, але після виснажливих допитів Михайло Георгійович «зізнався» та підписав складені слідчим протоколи, але, як вважає І. Федоренко, підпис міг бути підробленим. Масові арешти на підприємстві позначилися на діяльності підприємства, погіршилась якість продукції, але провина за це була покладена на нового начальника заводу Івченка та начальника виробництва Ігудіна [8, арк. 42].

Атмосферу на підприємстві в той час охарактеризував головний механік Кисельов: «Зараз такий настрій, що радієш благополуччю кожного дня. Лягаєш спати і не знаєш, чи переночуєш і чи не заарештують тебе! Бо з багатьма заарештованими був пов'язаний особистим знайомством і виробничими відносинами. Може де не будь і не догледів чогось» [8, арк. 44]. На заводі тривали арешти (А. Приходько називає їх, за термінологією того часу, «зникненнями»). Слідом за директором «зник» технічний директор Нікітін, його наступник на цій посаді Лапсаль, головний інженер заводу Ільїн. Як правило, «зникали» інженерно-технічні працівники вищої та середньої ланки, обстановка на заводі була нервово-напруженою: «прийшовши на роботу, дізнаєшся, що вчора вночі зник то той, то інший. У заводській газеті про це не повідомлялося, хіба що були накази по заводу про звільнення «зниклого» й перепризначення іншої особи» [7, с. 35–36]. Пік арештів-«зникнень» відбувся восени 1937 р. Напередодні 20-річчя революції 1917 р. було заарештовано кількох інженерів-хіміків: А. Приходька, В. Карпенка, Г. Якуніна, О. Коваленка, Б. Льїна. У матеріалах слідчої справи А. Приходька йдеться про діяльність «антирадянської групи шкідників правотроцькістського спрямування». Слідчий Чернігівського обласного управління НКВС Лещинський проводив очні ставки між «учасниками групи», під час яких змушував арештованих зізнатися у спільній участі у вигаданій організації. Керував слідчою групою начальник 3 відділу НКВС у Чернігівській області Александрович. В його підпорядкуванні був начальник відділу місць ув'язнення НКВС по Чернігівській області В.І. Кулешов, 1903 р. н. У протоколі допиту від 31 травня 1956 р. він заявив, що «арешти по цих заводах відбувалися за наказами заарештованих. При тому, наступні арешти здійснювались на підставі показів звинувачених» [8, арк. 32]. В 1937–1938 рр. у провадженні Кулешова знаходилась і справа щодо обвинувачення колишнього директора заводу № 53 Нестерова, а також щодо інших працівників заводу. Його свідчення розкривають механізм репресій:

«аби здобути покази, слідчі застосовували тривалі допити, по декілька діб. Слідчі змінювалися, а заарештовані не мали можливості відпочивати. Їх ставили до стіни, саджали на край стільця на тривалий час. Моїми безпосередніми начальниками Шперлінгом і Александровичем була запроваджена практика складання так званих робочих протоколів, які в подальшому коригувалися Александровичем з метою посилення вини підозрюваних» [8, арк. 32]. А.Приходько у спогадах наводить список колишніх інженерно-технічних працівників № 9, репресованих у 1937–1938 рр., поділяючи їх на наступні групи: а) репресовані і звільнені без осуду – 5 осіб; б) засуджені, які відбули термін ув'язнення і реабілітовані після 1956 р. – 10 осіб, серед них – і автор спогадів; в) «зниклі», розстріляні в «Чернігівських Куропатах» – 8 осіб, реабілітовані 1956 – 1958 рр.; г) «зниклі», як зазначає А. Приходько, «поки безслідно» – 29 осіб [7]. Імовірно, йдеться про тих, чия доля для автора залишилася нез'ясованою. До цієї ж групи А. Приходько зарахував і М.Нефьодова, якого згідно з вироком, винесеним військовою колегією Верховного суду СРСР, 21 листопада 1937 р. було розстріляно у Києві [3].

Справа «германofilів» по заводу № 53 була розпочата 15 вересня 1937 р. Як стверджувалося у матеріалах архівно-слідчої справи, на заводі з 1934 р. існувала антирадянська, правотроцькістська організація, створена за вказівкою колишнього начальника Всесоюзного хімічного тресту Сирцова колишнім директором заводу С.П. Нестеровим, а після його арешту очолена директором А.Ф. Берелею (був заарештований у жовтні 1937 р.) [8, арк. 45].

З анкети, яку склав оперуповноважений Чернігівського УНКВС В. Кулешов, дізнаємося, що Антон Федорович Береля народився в 1893 р. у Донецькій області, у родині робітника, мав вищу освіту, за фахом інженер-хімік. У ході слідства було встановлено, що «Береля був активним учасником антирадянської шкідницько-диверсійної організації, яка існувала у хімічній промисловості і за завданням якої здійснював шкідницьку і диверсійну роботу на заводі № 53» [8, арк. 13]. Під тиском слідчого на допиті А. Береля визнав свою участь у згаданій організації і заявив, що був залучений до цієї діяльності керуючим трестом хімічної промисловості С.І. Сирцовим у листопаді 1935 р. Практична «підривна діяльність» організації була спрямована на «зрив виконання військової програми та мобілізаційної готовності заводу». З цією метою організація начебто постачала Червону Армію неякісною продукцією, використання якої могло призвести до виведення з ладу зброї, людських жертв; доведення до аварійного стану заводського обладнання, навмисного зриву планового ремонту, псування запасів латунної стрічки.... Зазначалося, що колишній технічний директор заводу, А.І. Лучко (можливо – Лучек або Лучок), перебуваючи 1935 р. у відрядженні у Німеччині, був завербований для розвідувальної діяльності. У матеріалах справи аналізувались показники щодо виконання

заводом плану виробництва військової та «мирної» продукції. Недовиконання виробничих показників за останні місяці, що складало відповідно 24% та 78%, пояснювалося недосвідченістю нового керівництва заводу (попередні керівники директор Береля, головний інженер Куліш, головний механік Парасюк були заарештовані), бездіяльністю окремих інженерно-технічних працівників. Згідно з агентурними донесеннями, фахівці висловлювали наміри звільнитися з підприємства та виїхати з Шостки з метою уникнення арешту. Зокрема, декілька провідних інженерно-технічних працівників (Ворфлик, Афанасєв, Курцев) поширюють панічні настрої, чутки про наступні арешти, «фактично не працюють, прикриваючи свою бездіяльність відсутністю сировини, недосконалістю технологічних процесів тощо». У зв'язку з «панічними настроями» Чернігівський обком КП(б)У та шосткинський РПК змушені були вживати заходів щодо «проведення роз'яснювальної роботи», з цією метою відрядити до Шостки комісію на чолі з завідувачем промислово-транспортним відділом обкому Спиридоновим для «надання практичної допомоги заводам у виконанні планів». Відповідь на питання про те, наскільки ефективними могли бути подібні адміністративні заходи в умовах тотального знищення фахівців, очевидна.

Маховик репресій, розкручений 1937 р., зачепив і тих, хто був засуджений ще на початку 1930-х рр. і відбував покарання у ГУЛАГу. Вражає своїм фаталізмом доля М.С. Юркевича (1875–1937). Кадровий військовий, артилерист, фахівець у галузі технології вибухових речовин, після завершення російсько-японської війни був направлений до Шостки, керував 1917–1918 рр. пороховим заводом, працював над вдосконаленням якості вибухових речовин. 1930-го р. полковник М. Юркевич був заарештований, імовірно, у справі так званої «Промпартії», засуджений до 10 років позбавлення волі, термін відбував на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Під час масових арештів у Шостці справу колишнього директора порохового заводу М. Юркевича було переглянуто. Родині повідомили, що засуджений помер у таборі від інфаркту. Лише 1953 р., після реабілітації М.С. Юркевича, його нащадки дізналися, що він був розстріляний 4 грудня 1937 р. у м. Медвежьегорську (зловісне урочище Сандормох у Карелії) [2, с. 57]. «Ось такий був важкий 1937 р., що забрав багато безвинних життів через наклепи, доноси та брехню один на одного» [7, с. 48–49], – говорить А. Приходько.

Як зазначають дослідники, для України перша половина 1938 р. стала кривавим періодом в історії доби «Великого терору». Доля смертних вироків в Україні у 1938 р. склала 98%, залишивши позаду показники 1937 р. з його 39% [4, с. 11]. Під час наради, яку провів нарком внутрішніх справ М. Єжов у лютому 1938 р. у Києві, йшлося про завершення «куркульської операції», при тому наголошувалося на «перенесенні центру тяжіння операції на міста – у промисловість, транспорт...» [4, с. 12]. Ставилось завдання завершити операцію до 15 квітня 1938 р. Незабаром

після наради з'явився Наказ наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського усім начальникам обласних УНКВС УРСР про репресії на заводах оборонної промисловості [4, с. 46], в якому констатовалося: «усі заводи засмічені ворожим елементом, який веде антирадянську, шпійонську підривну роботу». Метою операції було «розкриття диверсійних і шпійонських груп». Планувалося посилення агентурної роботи по всім контингентам, зокрема тим, хто мав зв'язки з іноземними фахівцями, які працювали на оборонних заводах. Від своїх підлеглих нарком вимагав заарештувати усіх «підозрілих по диверсії і шпійонажу», тих, хто «дезорганізує виробництво і зриває стаханівську роботу». Осіб, стосовно яких були зафіксовані «окремі малозначущі факти», пропонувалося звільнити з роботи. Одночасно нарком внутрішніх справ УРСР О.І. Успенський направив директиву начальнику УНКВС у Чернігівській області М.Б. Корневу про «виділення додаткового ліміту по першій категорії» у кількості 300 осіб [4, с. 59].

Як зазначалося вище, учасники антибільшовицьких повстань підлягали репресіям, незважаючи на більш як двадцятирічний термін «давності». На початку 1938 р. були заарештовані учасники так званого «есерівського» антибільшовицького повстання у Шостці 1918 р. [10]. З тридцяти трьох осіб, імена яких зазначені в обвинувачувальному висновку від 29 квітня 1938 р., 12 осіб постановою «трійки» при Чернігівському УНКВС було засуджено по статті 54–10, 54–11 Кримінального Кодексу УСРС до розстрілу. Серед них були токар-електромонтер заводу № 9 І.І. Машицький, робітник-ударник кінофабрики № 6 Ф.Г. Удовенчик [8, арк. 120]. Під цю саму статтю підпадали і «дії» директора заводу А.Ф. Берелі, вирок був прогнозованим. 11 квітня 1938 р. колишнього директора заводу № 53 розстріляли у Києві [8, арк. 212].

Упродовж 1937–1938 рр. була репресована більшість інженерно-технічних працівників шосткинських оборонних заводів. З досліджених 1000 справ на осіб, засуджених позасудовими органами, близько 50-ти справ, за якими проходять від 1 до 40 осіб, були заведені на уродженців Шостки [6, с. 32]. Найчастіше вони були засуджені до найвищої міри покарання.

У багатьох випадках жертвами репресій стали члени родин репресованих зброярів та хіміків. Так, у справі А. Приходька було заарештовано його шістдесятирічного батька Йосипа Федоровича, сестру Ольгу Йосипівну (у заміжжі Гусакову), її чоловіка [3]. В деяких випадках дружини «ворогів народу» засуджувалися одночасно з чоловіками. Надія Іванівна Нефьодова постановою Особливої наради при НКВС СРСР була вислана на 8 років у виправно-трудоий табір, синів Анатолія та Юрія, яким було 14 і 8 років, відправили до спецзакладів. Дружина Г. Гераська, засудженого 11.09.1937 р. по I категорії, домогосподарка Віра Кирилівна Зражевська, була звинувачена у недонесенні на свого чоловіка і засуджена на початку 1938 р. до 8-ми років виправно-трудоих таборів. Напівсиротами, під опікою родичів у Донба-

сі, залишилися малолітні доньки В. Зражевської, Олена та Ольга [6, с. 117]. Частина таких засуджених була відправлена до Казахстану, у так званий АЛЖИР (від рос. – Актюбінський лагерь жен изменников Родины).

1956 р. прокурором Сумської області було винесено протест у порядку надзору на постанову «трійки» Чернігівського УНКВС від 29 квітня 1938 р., згідно з яким з колишніх «учасників есерівського повстання» у Шостці були зняті обвинувачення. Зазначалося, що обвинувачення базувалося на «неконкретних показах свідків та зізнанні підсудних». Більшість репресованих у роки «Великого терору» шосткинських зброярів та хіміків була реабілітована 1956–1958 рр., але живими на той час залишились лише кілька осіб. Серед них – Анатолій Йосипович Приходько, який, після закінчення терміну заслання у Норильську, 1958 р. повернувся в Україну, мешкав у Києві, а останні роки життя проживав у рідній Шостці.

Справа шосткинських зброярів прогрімала залпами не лише по своїх жертвах. Незабаром «під вогнем» опинились її «творці». А. Приходько згадує, що в 1939 р. відбувся суд над начальником 3-го відділення Чернігівського УНКВС Олександровичем, слідчим Лещинським та іншими. Олександрович був засуджений за фальшування справ та порушення соціалістичної законності [7, с. 37]. Автори-упорядники науково-документального видання «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки» наводять список співробітників УНКВС по Чернігівській області [11, с. 527]. Серед них – М.Б. Корнев-Капелюс, начальник управління, який очолював «трійку» УНКВС з серпня по грудень 1938 р., тобто, в той час, коли виносили обвинувальні вирок по співробітникам шосткинських підприємств. 2 березня 1939 р. він був засуджений військовою колегією Верховного суду СРСР до розстрілу, у подальшому в перегляді справи відмовлено через порушення соцзаконності з боку М.Б. Корнева-Капелюса. Доля співробітників Чернігівського УНКВС Олександровича, Ліщинського та інших, причетних до справи шосткинських зброярів, потребує додаткового дослідження.

Отже, найбільша масова операція «Великого терору» розпочалася після появи таємного наказу НКВС № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців, та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. У Чернігівській області, до складу якої до 1939 р. входила Шостка, з липня 1937 по жовтень 1938 р. було заарештовано 5150 осіб, з яких 1700 розстріляно (у документах НКВС позначалися як «засуджені по першій категорії») [8, арк. 198].

Одним з об'єктів репресій у роки «Великого терору» став інженерний та керівний склад промислових підприємств. Так, за період з червня 1937 р. по січень 1938 р. за сфабрикованою справою «Про викриті шпійонські і правотроцькістські організації на шостенських оборонних заводах № 9 і № 53» було заарештовано понад 130 керівників та співробітників. Вони обвинувачувалися у контрреволюційній диверсійно-шпигунській діяльності на

користь інших країн, підготовці терористичних актів з метою повалення радянської влади, невиконанні планових завдань, аваріях, технічних несправностях, тощо. Після винесення обвинувального вироку більшість була розстріляна, членів родин репресували. Соціально-психологічними наслідками репресій стало масове звільнення з підприємств фахівців і робітників, нагнітання атмосфери загальної підозри та страху, провокування доносів.

ПОСИЛАННЯ

1. Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять» / Авт-упор.: М. Гузе, Л.І. Даниленко, М.Г. Кокшайкін, Т.В. Пастушенко, О.І. Плодиста. – К.: КВІЦ, 2016. – 27 с.
2. Плодистая А.И. Шостка. Страницы истории 1739–1941 гг. – Шостка: ООО ТПП «Зодиак», 2007. – 170 с.
3. Федоренко І. Із когорти директорів // Заводське життя. Газета Шосткинського казенного заводу «Зірка». – 2007. – № 13 (3535) 29 листопада 2007 р. – С. 1.
4. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упоряд. С. Кокин, Марк Юнге. Ч.1. – К: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 614 с; Ч.2 – 598 с.
5. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 800 с.
6. Книга пам'яті Сумської області. Т. 1. Забуттю не підлягає / упоряд. О.С. Коваленко. – Суми, вид-во «Ярославна», 2007. – 384 с.
7. Приходько А.Й. Спогади про Шостку та «дев'ятку» 1915–1937... / А. Приходько; упор. В. Кириєвський. – Шостка: Сіверщина, 2017. – 52 с.
8. Галузевий Державний архів (далі – ГДА) СБ України, ф. 16, спр. 142.
9. Про Сумський «осередок» «Промпартії» див.: Рожкова Л.І. Розгортання репресій проти інженерно-технічної інтелігенції на початку 1930-х років: справа «Промпартії» та її осередок у Сумах / Л.І. Рожкова. – Сумська старовина. – 2013. – № XL. – С. 94–100.
10. Кириєвський В.Д. Есер Машицький / Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. Вип. 8 / Ред. кол. О.Д. Савицький, О.М. Титова та ін.. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2015. – С. 265–268.
11. Шаповал Ю.І., Богунов С.М., Золотарьов В.А. та ін.. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

Рожкова Л.І. «Дело» шосткинских оружейников 1937–1938 гг.: жертвы и исполнители

Статья посвящена политическим репрессиям на оборонных предприятиях Шостки 1937–1938 гг. Исследованы особенности фабрикации дела работников заводов № 9 и № 53. Раскрыты особенности механизма политических репрессий в эпоху «Большого террора» на примере промышленных предприятий. Проанализированы последствия «дела» оружейников для самих репрессированных, членов их семей, а также для «исполнителей» – сотрудников карательных органов.

Ключевые слова: Шостка, политические репрессии, оборонные предприятия, «Большой террор», репрессированные.

Rozhkova L.I. The «Case» of Shostkan gunsmiths of 1937–1938 s: victims and executors

The article is devoted to political repressions at the defense enterprises of Shostka in 1937–1938. The features of fabrication of the case workers of factories number 9 and number 53 have been investigated. The peculiarities of the mechanism of political repressions during the era of «Great Terror» are revealed on the example of industrial enterprises. The consequences of the «case» of gunmakers for the most repressed members of their families, as well as for «executors» – employees of punitive bodies, have been analyzed.

Key words: Shostka, political repressions, defensive enterprises, «Great Terror», repressed.

26.03.2019 р.

УДК 94:351.741 (477.51)«1941/1943»

Є.Ю. Шаповаленко

СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ МІСЦЕВОГО ПОЛІЦІЙНОГО АПАРАТУ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

Стаття присвячена дослідженню місцевих поліцейних органів, сформованих нацистським окупаційним режимом. Розглядаються етапи реформування. З'ясовуються їх структурування, функціональні обов'язки та фінансове забезпечення.

Ключові слова: окупація, допоміжна поліція, Чернігівщина.

Багатоманітні інтерпретації подій Другої світової війни впливають на світоглядне ставлення громадян України як на події тогочасної історії, так і сьогодення. За даних обставин множинність та фаховість досліджень цього суперечливого історичного періоду дозволяють виключити можливість історичних спекуляцій. Через те, в статті, шляхом аналізу та систематизації вже надрукованих досліджень та нових архівних розвідок автора, викладаються доповнені історичні знання щодо одного зі складних напрямів історії України у Другій світовій – діяльності місцевої поліції на службі нацистського окупаційного режиму.

Зазначимо важливий історичний доробок з цього питання істориків О. Романька [1], А. Боляновського [2], І. Дерейка [3], С. Чуєва [4] та ін.

Уже з перших днів окупації радянської території відносно нацистському керівництву стала очевидною проблема недостатньої кількості німецьких поліцейних та військових сил для умиротворення окупованих територій, що викликало потребу залучення місцевого населення до допоміжних формувань. Тому, 6 листопада 1941 р. райхсфюрер СС та шеф німецької поліції Генріх Гімmlер видав наказ про організацію єдиної для всіх окупованих територій системи допоміжної поліції з місцевих жителів під загальною назвою – Schutzmannschaft der Ordnungspolizei.

Відповідно до призначення допоміжну поліцію поділили на кілька категорій: Schutzmannschaft Bataillone – шуцбатальйони або допоміжні загони охорони; Schutzmannschaft-Einzeldienst – поліцію індивідуальної служби в містах та сільській місцевості; Hilfsschutzmannschaft – допоміжні охоронні команди [1, с. 48].

Станом на 9 квітня 1942 р. в армії «Південь», 213-й німецькій охоронній дивізії, яка відповідала за охорону тилу, поширили інструкцію про функціонування зазначених допоміжних підрозділів. У цій інструкції розкривалось і їхнє практичне спрямування. Так, допоміжні загони охорони підтримували німецькі війська та комендатури в боротьбі з партизанами.

Поліція індивідуальної служби реалізовувала охорону порядку у населених пунктах та бойову охорону. Застосувати їх до активних бойових дій із партизанами могли у виняткових випадках, адже за своєю суттю це був ви-